સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વૈરાગ્ય,ભક્તિ અને બોધપાઠ આપતાં ઊર્મિકાવ્યો

વનિતાબેન સવેસિંહ બબેરિયા

1. સાહિત્યમાં વૈરાગ્ય,ભક્તિ અને બોધપાઠ આપતાં ઊર્મિકાવ્યો

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જેને લિરિક (Lyric) કહે છે તેને ગુજરાતીમાં ઊર્મિકાવ્ય કહેવામાં આવે છે. આવાં ઊર્મિકાવ્યો સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. છેક ઋગ્વેદકાળથી ઊર્મિકાવ્ય કે ભાવકાવ્યના સ્વરૂપનું સર્જન સંસ્કૃત ભાષામાં થતું આવ્યું છે. બલકે ભાવપ્રધાન કવિતાથી જ સંસ્કૃત સાહિત્યની શરૂઆત થાય છે. ભાવપ્રધાન કાવ્યો જોઈએ તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઊર્મિકાવ્યના સર્વ પ્રકારો ખેડાયા છે.આમ તો સર્વ પ્રકારની કવિતા-કવિતા માત્રમાં 'લાગણી'નો સંદર્ભ કે ઊર્મિતત્વ હોય છે. પણ ઊર્મિકાવ્ય કે ઊર્મિક્માં આ લાગણીસંધર્ભ વિશેષ બળવાન હોય છે. "કવિતા વિષેનાપંદર-સોળમાં સૈકાથી માંડીને આજ સુધીનાં વિવરણો, વર્ણનો અને વ્યાખ્યા વાકયોમાં લાગણી, ઊર્મિ, ચિદ્રસ, ભાવ, હ્રદયપ્રવૃતિ અને સ્થિતિ, ઉરનાં આંદોલનો અને વિકારો, ક્ષોભ, જુસ્સો અને રુચિગ્રાહ,શ્રોતા અને વાંચનારના હૈયા ઉપર,એ વિશિષ્ટતાઓ વત્તી ઓછી આવ્યા જ કરે છે." છતાં દરેક કાવ્યમાં ઊર્મિ હંમેશાં મુખ્ય કે પ્રધાન હોતી નથી,જો કે કવિતામાં હ્રદયનો વ્યાપાર હોય છે. તે હ્રદયને સ્પર્શવાનો ખાસ ગુણ ધરાવતી હોય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યના દ્રશ્યકાવ્ય અને શ્રાવ્યકાવ્ય એવા બે ભાગ છે, તેમાં દ્રશ્યકાવ્યમાં નાટકોના બધા જ પ્રકારો અને શ્રાવ્યકાવ્યમાં નાટક સિવાયનાં તમામ પ્રકારનાં કાવ્યો–ગદ્યકાવ્ય,પદ્યકાવ્ય અને મિશ્રકાવ્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે. શ્રાવ્યકાવ્યનાં મુખ્ય બે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે.એમાં વર્ણનકાવ્યો કે મહાકવ્યો અને ઊર્મિકાવ્યો એ બે વિશાળ વિભાગો કરી શકાય.

ઊર્મિકાવયના સ્વરૂપની ચર્ચામાં વૈરાગ્ય અને દૈવાધીનતામાંથી ઉદભાવતાં ઊર્મિકાવ્યો અંગે પ્રો. બ. ક. ઠાકોર લખે છે : "હવે વૈરાગ્ય અને દૈવાધીનતામાંથી અથવા તેની સાથે સાથે દેખાતી અનશાંતિનો વારો. અનશાંતિ કહું છું, શાંતિ નથી કહેતો. શાંતિનાં બે રૂપ છે શૂન્યખટક અનશાંતિ અને સુખમય શાંતિ : એક નાસ્તિરૂપ (negative), બીજી (positive). ખરી સુખમય શાંતિ ઉલ્લાસરૂપ હોઈ શકે, અને તે સાચા વૈરાગ્ય કે કર્તવ્ય દીક્ષા કે ભક્તિ જમાવટ સાથે જ હોય." આ વ્યાખ્યાને ચરિતાર્થ કરે તેવી-ખાસ કરીને વૈરાગ્ય અને ભક્તિ જમાવટની ઉત્તમ કવિતા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સર્જાયેલી છે. "માણસ છેલ્લી ઘડીએ પોતાનું આખું જીવન એક દ્રષ્ટિપાતે જોઈ લે છે અને આખો જન્મારો પોતે પૌરુષનું હીર શેમાં ગણ્યું તે વિનમ્રભાવે પણ દ્રઢતાથી છેલ્લા દાખલાની જેમ માર્મિક

રીતે અથવા વાગ્વૈભવ અને દલીલસમૃદ્ધિ વડે અથવા નરી પ્રૌઢતાથી અથવા તો પ્રોત્સાહક સંગીતમાં કહે છે. વૈરાગ્ય અને ભક્તિ બન્ને ભાવો જીવન વિશેની વિચારણામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ એકમાં જ્ઞાનનું અને બીજામાં ભાવનું પ્રાબલ્ય હોય છે.

(૧) ભતૃહરિનું વૈરાગ્યશતક : આપણે જાણીએ છીએ કે ભર્તૃહરિએ નીતિશતક, શૃંગારશતક અને વૈરાગ્યશતક એમ ત્રણ શતકો લખ્યાં છે. આ ત્રણ શતકોને ભર્તૃહરીની 'શતકત્રયી' કે 'ત્રીશતકી' પણ કહે છે. આમાંથી શૃંગારશતકની ચર્ચા પાછલા પ્રકરણમાં થઈ ગઈ છે. હવે પહેલાં વૈરાગ્યશતકનો વિચાર કરીએ. નીતિશતકનું વિવેચન આ જ પ્રકરણમાં ઉપદેશ અથવા બોધપ્રધાન કાવ્યના વિભાગમાં કરવામાં આવ્યું છે.

'શૃંગારશતક' નાં છેલ્લાં મુક્તકો દર્શાવે છે કે કવિના મનમાં વૈરાગ્યનાં વિચારો જન્મી ચૂક્યા છે. એ મુક્તકો એમ પણ દર્શાવે છે કે હવે કવિનું હ્રદય સ્ત્રી સૌંદર્યના ખેંચાણથી દૂર જવા લાગ્યું છે. સૌંદર્યોપભોગની વૃત્તિ કરતાં વધારે પ્રબળ વૃત્તિએ કવિના મનનો કબજો લીધો છે અને કામવાસનાની અસારતા કવિને પ્રતીત થઈ છે. કવિનાં વૈરાગ્યવિષયક તીવ્ર મંથનો તેમના ત્રીજા શતક 'વૈરાગ્યશતક' માં અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે. ભર્તૃહરિ વેદો વિષે સન્માનપૂર્વક બોલે છે ને વેદાન્ત દર્શનનાં મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરફનું વલણ દાખવે છે. બ્રહ્મમાં લીન થઈને પરમ મુક્તિ મેળવવાની કવિની તીવ્ર ઈચ્છા જણાઈ આવે છે. આ ઈચ્છા સિદ્ધ કરવા તેઓ કર્મનાં બંધનોમાંથી છૂટકારો મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. મોહને શત્રુ ગણીને તેનો નાશ કરવાનો કવિનો નિરાધાર જણાઈ આવે છે. યોગ, દશાવતાર, ગંગા અને હિમાલયના પવિત્ર પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ કવિ આદરપૂર્વક કરે છે. વૈરાગ્યશતકનો પાયાનો વિચાર સંસારત્યાગ છે. કવિ આપણને તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાનો અનુરોધ કરે છે અને દુનિયાદારીના લોભ, ગર્વ, સ્વાર્થનો તીવ્ર રીતે નિષેધ કરે છે. એ આપણને ક્ષણિક સુખ આપતા વિષયોભોગો ત્યજીને શાશ્વત શાંતિ માટે વનાન્તનું સેવન કરવાનો બોધ આપે છે.

વૈરાગ્યશતકમાં ત્યાગવૃત્તિ જેટલી તીવ્ર છે તેટલી જ અભિવ્યક્તિ સચોટ અને સુંદર છે. જે આપણને નીચેના શ્લોક દ્વારા પ્રતીત થાય છે.

woga n wu¯a vyme wu¯aStpo n tPt.Vyme tPta: |
kalo n yato vyme yataSt*`a n jI`aRvyme jI`aR ||

"ભોગેચ્છાને સંતોષવા જતાં આપણે જ તેના ભોગ બની ગયા; તપ તો નથી કરી શકાયું પણ સંસારની ચિંતાઓના તાપે આપણે જ શેકાઈ ગયાં; સમય નથી ગયો આપણે જ ખલાસ
થઈ ગયાં છીએ; તૃષ્ણા ઘરડી થઈ નથી, પણ આપણે જ ઘરડા થઈ ગયાં છીએ."

(૨) ભક્તિકાવ્યો: "ભક્તિનો સામાન્ય અર્થ તો એવો થાય છે કે જીવે શિવ ને જાણવો, જડ્યે તેની સાથે યોગ માટે પ્રયત્ન કરવો અને ઈશ્વર ભક્તવત્સલ છે. એટલે પ્રયત્નસિદ્ધ થવાના જ એવી અચલ

શ્રદ્ધા રાખવી, પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિમાં જીવે શિવને જાણવો વગેરે ....ઉપરાંત અનન્યભાવે પ્રીતિની લોકોત્તર કાષ્ઠા અનુભવવી,એવી ભાવના છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણાં બધાં વર્ણાનાત્મક કે દાર્શનિક સ્વરૂપનાં વિસ્તૃત ભાવાત્મક કાવ્યો મળી આવે છે. જેમાં ધાર્મિક ઊર્મિવ્યક્તિગત થનગનાટ બને છે ને મૂર્તિ આકાર પામે છે. તેટલે અંશે એની સાંપ્રદાયિક પંડિતાઈ તેમજ માનસશાસ્ત્રીય તાત્વિકતા સરી પડે છે, જેથી એ કવિતા અનન્ય રાગમયતા અને અભિવ્યક્તિની તીવ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧) ચંડીશતક: આ કાવ્યના કર્તા મહાકવિ બાણભટ્ટ છે. 'ચંડીશતક'મુખ્યત્વે સ્ત્રગ્ધરા છંદમાં રચાયેલા ૧૦૨ શ્લોકો મળી આવે છે.અહીં મહિષાસૂરમર્દિની ચંડીનું સ્તવન પ્રસ્તુત થયું છે. કવિ દેવીને તેમના ભક્તોનું રક્ષણ કરવાની આજીજી કરે છે. તેથી ઊર્મિસભર આ સ્તોત્રકાવ્ય પ્રાર્થના-કાવ્ય પણ બન્યું છે。

(૨) સૂર્યશતક: બાણના સસરા ગણાતા કવિ મયુરે 'સૂર્યશતક' ની રચના કરી છે. 'ચંડીશતક'કરતાં 'સૂર્યશતક'ને વધારે ખ્યાતિ મળી છે. કુષ્ઠ-રોગથી મુક્ત થવા માટે કવિ મયુરે સૂર્યની ભાવસભર પ્રાર્થના કરી હતી, અને કુષ્ઠ રોગમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી. ચૈતન્યના અનન્ય ભક્ત અને અનુયાયી રૂપગોસ્વામીની 'પદ્યાવલી'માં જયદેવ સમકાલીન કવિઓએ રચેલા કૃષ્ણભક્તિના શ્લોકો સચવાઈ રહ્યા છે. આમાં રાજા લક્ષ્મણસેને રચેલો કહેવાતો એક વિનોદી શ્લોક પણ છે.

Aahuta´ myoTsve inix gh. xUy. ivmUyagta,
9Ib: pey j n: k4. kul v2uUkaiknI yaSyit |
vTs ! Tv. Tidma. Nyalyimit &Uva yxo2aigro,
ra2ama2vyojRiNt m2uSmeal sa d*3y: ||

'મેં એને દિવસે ઉત્સવમાં બોલાવી હતી, ત્યારે ઘર સૂનું મૂકીને એ રાતે આવી, નોકરો નશામાં છે, સારા કુળની સ્ત્રી એકલી કેવી રીતે જશે ? દીકરા (કૃષ્ણ) જાને, તું જ એને ઘેર મૂકી આવ.' આવા યશોદાનાં વેણ સાંભળીને રાધા અને માધવની આંખો મીઠાશથી ઢળતી પાંપણે મળી ગઈ."

આવી જ રીતે ઉમાપતિધર, શરણ વગેરેની કૃતિઓમાંથી ઉદ્ધરણો મળે છે. 'ગીતગોવિંદ'નાં પણ કેટલાંક અનુકરણો જોવા મળે છે.આમાંની કેટલીક કૃતિઓમાં રામ –સીતા અને શિવ-પાર્વતીને રાધા-કૃષ્ણને બદલે સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિઠ્ઠલેશ્વર'શૃંગારરસમંડન'માં તથારામાનંદરાય 'જગન્નાથવલ્લભ'માં જયદેવની જેમ પદાવલી (ગીત) રચે છે. 'કૃષ્ણલીલા' વિષેના ત્રીજા ગ્રંથ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા નારાયણતીર્થે રચેલા બાર તરંગના 'કૃષ્ણલીલારંગિણી' કાવ્યમાં કૃષ્ણની આખી કથા કહેવામાં આવી છે. ટૂંકમાં કહીએ તો આ પ્રકારનાં ધાર્મિકકાવ્યો કે ભક્તિકાવ્યોમાં પુષ્પદંતનું શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર, જગન્નાથનાં પાંચ લહરીકાવ્યો અમૃતલહરી,સુધાલહરી,ગંગાલહરી અને લક્ષ્મીલહરી.

(૩) ઉપદેશાત્મક કે બોધાત્મક કાવ્યો

જીવન અને નીતિ વિષે ચિંતન અને નિરિક્ષણની પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખોટ નથી. આ પ્રકારનાં કાવ્યો ઋગ્વેદ કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે. નૈતિક ચિંતનથી ભરેલી પંક્તિઓ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઉપનિષદોમાં તથા સૂત્રોમાં પણ જોવા મળે છે. જ્યારે મહાભારત ચિંતન અને ઉપદેશની ખાણ છે. એની અંદર તત્વજ્ઞાન, નીતિવિચાર, જીવનોપયોગી ઉપદેશ, રાજનીતિ વગેરેને રજૂ કરતા અસંખ્ય શ્લોકો છે.

2. ભતૃહરિનું નીતિશતક

પોતાના વૈરાગ્યશતકમાં સંસારની અસારતા ગાનાર ભતૃહરિને કેવળ વૈરાગ્યનાજ વિચારો આવતા હતા એવું નથી. તેમણે દૈનિક જીવનમાં, માનવજીવનમાં સદગુણો પ્રગટે અને માનવજીવનનાં મૂલ્યો ઊંચા થાય એવું ચિંતન પણ એ મહાબુદ્ધિશાળી કવિની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. જેમ કે સૌથી પહેલો સ્વમાનનો છે. સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનનું મૂલ્ય સમજાવતાં કવિ કહે છે કે ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતીમાં પણ સ્વમાન ગુમાવવું નહીં આવો જ બીજો સિંધ્ધાંત ધ્રુતિનો છે. ગમે તે કાર્ય હાથમાં લઈને ઉત્તમ માણસો તેને પૂરું કર્યા વિના છોડતા નથી. ત્રીજો સેવાનો છે તેઓ ચારિત્ર્યને ઘણું ઊંચું સ્થાન આપે છે. સાથે સાથે સજ્જન પ્રશંસા અને દુર્જનનિંદા, જ્ઞાનમહિમા અને અજ્ઞાન નિંદા વગેરે પ્રકિર્ણ વિષયોને પણ કવિ પોતાની ચર્ચાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. જીવનને ભરપૂર બનાવવા કળાની આવશ્યકતા છે એ ઠસાવતા કવિ કહે છે કે :

saihTysgIt k laivhIn: sa9aTpxu pQ7iv8a`hIn: |

આવી જ રીતે વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, ગુણ અને ધર્મવિહીન માણસો પણમાત્ર દેખાવે જ મનુષ્યો છે, ખરા અર્થમાં પ્રાણીઓ જ છે:

ટૂંકમાં કહીએ તો સંસ્કૃતસાહિત્યમાં બોધકાવ્યો, ઉપદેશપ્રધાનકાવ્યો, ભક્તિકાવ્યો, અને વર્ણનાત્મકકાવ્યો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.